

Markaziy Osiyoda Eftallar va Turk xoqonligi davrida ijtimoiy munosabatlar

Amonkeldi Axmatov- BuxDU Jahon tarix kafedrası dotsenti, PhD

Sobirov Feruz- BuxDU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Eftalitlar (Eftalitlar) va O'rta Osiyodagi Turk xoqonligi davridagi ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi. U turli etnik guruhlar, ijtimoiy tuzilmalar, savdo va madaniy almashinuvlarning o'zaro ta'sirini o'rganadi. Tadqiqotda ushbu davrdagi ijtimoiy munosabatlar dinamikasini tahlil qilish uchun tarixiy matnlar, arxeologik dalillar va zamonaviy tarixshunoslik usullaridan foydalaniladi.

Kalit so'zlar. Eftalitlar, turk xoqonligi, markaziy osiyo, ijtimoiy, munosabatlar, etnik guruhlar, savdo, madaniy almashinuv.

Ushbu tadqiqotda tarixiy matn tahlili, arxeologiya va qiyosiy tadqiqotlarni birlashtirgan ko'p intizomli yondashuv qo'llaniladi. Tarixiy xronikalar va yozuvlar kabi birlamchi manbalar Markaziy Osiyodagi qazishmalardagi arxeologik dalillar bilan bir qatorda tahlil qilinadi. Qo'shni mintaqalardagi zamonaviy jamiyatlar bilan qiyosiy tadqiqotlar topilmalarni kontekstlashtirishga yordam beradi.

Turklar O'rta Osiyo yerlarini bosib olgach, Buyuk ipak yo'li katta qismining nazoratini o'z qo'llariga olishadi. Bu yo'lning O'rta Osiyo hududlaridan o'tuvchi qismida asosan Sug'diylar ipak bilan savdo qilishni nazorat qilishardi. Ipak - matolarning asosiy xaridori Vizantiya bo'lib, ipak savdosi Sug'd savdogarlari va Turk xoqonlariga katta daromad keltirardi. IV asrning oxirlaridan boshlab Sug'dda, VI asrda Eron va Vizantiyada o'z ipakchilik ishlab chiqarishining paydo bo'lishi bu mahsulot sotilishini yanada qiyinlashtiradi. Xoqonlikning bevosita g'arbiy qismini boshqarib turgan Istami va bosh xoqon Muqan xoqon ipak savdosi mojarosini tinchlik bilan hal qilishga harakat qila boshlashadi. Istami xoqon o'z qo'l ostidagi Sug'd ixshidiga bu masalani hal etish vazifasini topshiradi. Eronga Turk xoqoni

nomidan mashhur Sug'd savdogari va diplomati Maniakh boshchiligida elchilar guruhi jo'natiladi. Xusravshoh o'z atrofidagi amaldorlarning maslahatiga kirib, Sug'diylar olib kelgan ipak matolarni sotib olib, uni elchilar ko'z o'ngida yoqib tashlaydi.

V asrning 20-yillaridan VI asrning 70-yillarigacha bo'lgan davrda O'rta Osiyoda Eftaliylar davlati faoliyat ko'rsatgan. Yozma manbalarda eftaliylar eftallar, eftalitlar, xaytallar kabi turli nomlar bilan atalgan. Bu nomlar Eftallar shohi «Eftalon», ba'zi manbalarda «Vaxshunvar»dan olingan. Eftallar davlati – ilk O'rta asrlarning qudratli davlati. V asrning ikkinchi yarmi va VI asrning boshlarida Eftallar davlati O'rta Osiyo, Sharqiy Eron, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston hududlarini o'z ichiga olgan.

Eftallar V asr boshlarida O'rta Osiyo hududiga Sharqdan kirib kelgan. Eftaliylar davlatining dastlabki poytaxti Buxoro yaqinidagi Poykant va Varaxsha shaharlari bo'lgan. Bu davlatga O'rta Osiyodan tashqari Sharqiy Turkiston, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va hozirgi Pokiston hududlari ham kirgan. Eftallar davlati o'zaro aloqa o'rnatish maqsadida 456-yilda Xitoyga elchi yuboradi. Eftallarning tobora kuchayib borayotganidan xavfsiragan sosoniylar ularga qarshi yurish qiladi. 484-yilda eftallarga qarshi bo'lgan urush Sosoniylar shohi Pero'zning halokati bilan tugaydi. Shundan so'ng eftallarga qaram bo'lib qolgan sosoniylar ularga kumush hisobida belgilangan bojni uzluksiz to'lab turadi. Boj – o'lpon, soliq. Bir davlat tomonidan ikkinchi davlatga to'lanadigan, shuningdek, shahar va qishloq bozorlarida savdogarlardan olinadigan maxsus to'lov. Eftaliylar davrida saltanatni yakka hukmdor boshqargan. Taxt otadan bolaga qolmay, suloladan kim loyiq deb topilsa, o'sha taxtga o'tirgan. Nomzodni taqdim etadigan kengash ham mavjud bo'lgan. Bu kengash sulolaning mo'tabar namoyandalari hamda saltanatning obro'li a'yonlaridan iborat bo'lgan. Viloyatlarda boshqaruvni mahalliy xonadonlar (sulolalar) olib borgan. Mazkur mulklar hukmdor – Sho (shoh)ga tobe sulolalar tomonidan boshqarilgan. Hatto ularning har biri o'zining kumush yoki mis tangasini zarb etgan. V asr oxiri – VI asr boshlarida Xorazm, So'g'diyona, Choch va Baqtriya viloyatlarida hashamatli binolari bo'lgan alohida-

alohida qo'rg'onlar yuzaga keladi. Eftaliylar davlat boshqaruvida ma'lum qonun-qoidalar mavjud bo'lgan.

Davlat harbiy kuchga tayangan. Jinoyat uchun juda qattiq jazolar belgilangan. 563–567-yillarda Eftallar davlati Turk xoqonligi hamda Eron sostoniylarining zarbasiga uchragan va tamomila barbod bo'lgan.

Xo'jalik hayoti. Eftallar davlatiga birlashgan aholining etnik tarkibi xilma-xil bo'lgan. Mamlakatda iqtisodiy-savdo munosabatlari izchil yo'lga qo'yiladi.

Bu esa dehqonchilik, sun'iy sug'orish, chorvachilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik kabi sohalarning ravnaq topishiga asos bo'lgan. V asrda eng yirik sug'orish tarmoqlaridan Zog'ariq (Zovariq), Bo'zsuv hamda Darg'om kanali barpo etilgan. Hozir ham Zog'ariq va Bo'zsuv kanallari Toshkent vohasi va Janubiy Qozog'iston yerlarining bir qismini suv bilan ta'minlab turadi. Shuningdek, Darg'om kanali Samarqand viloyati janubiy tumanlarining asosiy suv manbayi hisoblanadi.

Savdo va pul muomalasi. Tashqi savdo bojidan manfaatdor bo'lgan eftallar "Ipak yo'li"ni o'z nazoratlari ostida tutib turishga harakat qilgan. Xitoy, Hindiston, Eron va Vizantiya bilan bo'lgan xalqaro savdoda faol qatnashgan. Ipak yo'li savdosida sostoniy savdogarlari bilan raqobatda asosan sug'diylar vositachi bo'lgan. Bu esa o'z o'rnida yo'l, qatnov, ta'minot, xizmat ko'rsatish tarmoqlarining kengayib borishiga yo'l ochgan. Tashqi savdoda ipak, lok, bo'yoqlar, rangli shishalar, qimmatbaho toshlar, arg'umoq otlar, matolar, shirinliklar va qurol-yarog' kabi noyob mahsulotlarning bozori chaqqon bo'lgan. Xalqaro savdo aloqalarining rivojlanishi bilan mamlakatda tanga pul muomalasi tartibga solinadi.

Ichki va tashqi savdo munosabatlarida eftallar dastavval sostoniy hukmdorlarining kumush tangalaridan keng foydalanadi. Bulardan tashqari, Buxoro, Poykand, Vardona, Naxshab, Samarqand va Xorazmda mahalliy hokimlar tomonidan chiqarilgan chaqa tangalar mamlakatning ichki savdosida keng muomalada bo'lgan.

Til va madaniy aloqalar. O'rta Osiyo aholisining bir qismi sug'd tilida, ikkinchi qismi turkiy tilda so'zlashgan. Bu davrda sug'd tilidan xalqaro til sifatida

Yettisiyuv va Farg'ona, Sharqiy Turkiston hamda Xitoy hududlarida foydalanilgan. V–VI asrlarda sug'd, xorazm va eftal yozuvlari tarqalgan. Eftallar alifbosi Baqtriya yozuvi asosida shakllangan. Eftallar alifbosi 25 harfdan iborat bo'lgan. Yozuv chapdan o'ngga tomon yozilgan.

V asrda O'rta Osiyoda shishasozlik rivojlangan. O'rta Osiyo shishasi rangdorligi, yarqiroqligi va tiniqligi jihatidan Vizantiya shishasidan ustun turgan. Xitoy imperatorlari o'z saroylarini bezashda O'rta Osiyodan keltirilgan rangli shishadan foydalangan.

Ulkan saltanat ahli zardushtiylik, qadimiy e'tiqodlardan Siyovush, Anahita, Mitraga, buddaparastlik (asosan Shimoliy Hindistonda) kabi dinlarga sig'ingan. Shu bilan birga Moniy va Mazda (mazdakiylik) ta'limotlari ham tarqab borgan.

O'rta Osiyo aholisining madaniy an'analari qo'shni mamlakatlar, xususan, Hindiston va Eron tasviriy uslublari bilan uyg'unlashgan. Bu esa ilk o'rta asrlar madaniyatining shakllanishida mustahkam poydevorga aylangan.

Xulosalar

Eftalit va Turk xoqonligi davridagi ijtimoiy munosabatlarni o'rganish Markaziy Osiyoning madaniy va iqtisodiy almashinuv aloqasi sifatida ahamiyatini ta'kidlaydi. Turli etnik guruhlarining birlashishi va savdo yo'llarining strategik nazorati mintaqa tarixini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi.

Kelajakdagi tadqiqotlar quyidagilarga qaratilishi kerak:

Batafsil arxeologik tadqiqotlar: ijtimoiy va iqtisodiy faoliyatning qo'shimcha dalillarini aniqlash uchun Markaziy Osiyoda yanada kengroq qazish ishlarini olib borish.

Fanlararo tadqiqotlar: geografiya va iqlimning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirini yaxshiroq tushunish uchun antropologiya, sotsiologiya va atrof-muhit fanlari tushunchalarini birlashtirish.

Qiyosiy tahlillar: qo'shni mintaqalardagi zamonaviy imperiyalarning ijtimoiy tuzilmalarini o'rganish Markaziy Osiyodagi umumiy qonuniyatlar va noyob o'zgarishlarni aniqlash.

Tadqiqot ko'lamini kengaytirish orqali olimlar Markaziy Osiyodagi Eftalit

va Turk xoqonligi davrlarini tavsiflovchi murakkab ijtimoiy dinamikani ochishda davom etishlari mumkin.

Adabiyotlar.

1. Saidqulov T.S. O'рта Osiyo xalqlari tarixining tarixshunosligidan lavxalar (1-kism) Toshkent "O'qituvchi" 1993.
2. Sagdullayev A. O'zbekiston tarixi ilk yozma manbalarda. Toshkent. "O'qituvchi" 1994.
3. Рафикова, Д. К., & Каримова, Г. Й. (2020). ЁШЛАРНИ ИЖТИМОЙИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШДА ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ. ПЕРЕКРЁСТОК КУЛЬТУРЫ, 2(1).
4. Живопись древнего Панджикента / Отв. ред. А.Ю. Якубов-ский и М.М. Дьяконов. – М., 1954.
5. Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. – Т., 1981.
6. Каримов, У., & Каримова, Г. (2018). ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНКУРЕНЦИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ. In Перспективные информационные технологии (ПИТ 2018) (pp. 1368-1372).
7. Каримова, Г. Й. (2018). РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ В ПОСТРОЕНИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА И ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА. Теория и практика современной науки, (2), 161-163.
8. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. – Т. 1989.
9. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – М., 1989.
10. Karimov, U. U., & Karimova, G. Y. (2021). THE IMPORTANCE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN ACHIEVING EDUCATIONAL EFFECTIVENESS. Журнал естественных наук, 1(1).